

שגרת האימה היפנית

החיים בצל רעשי אדמה, סופות טייפון, גלי צונאמי והתפרצויות וולקניות גובים מחיר נפשי כבד מבני העם היפני. מורשת ארוכה זו של חרדה, שהותירה את חותמה על האופי הלאומי והגבירה את הרצון המודרני לשלוט בטבע, הפכה את הכישלון במניעת אסון בפוקושימה, שהתרחש היום לפני שלוש שנים, לטראומטי אף יותר

פרופ' רותם קובנר // מגזין "אודיסאה" 11.03.2014 18:04

משל הודי ידוע מספר על חבורת עיוורים שניצבת בסמוך לפיל. כל אחד מבני החבורה ממשש איבר אחר ומציע פרשנות שונה לגבי מהות החיה העלומה שלידה הוא עומד. הטבע, כנמשל לפיל, מורכב וגדול בהרבה, וגם לגביו, נוכח מגבלות ההבנה האנושית ו"עיוורונה", הפרשנויות רבות. בראש ובראשונה, לגבי האדם, הטבע הוא אותה ממשות גשמית וישות חיצונית שמקיפה אותו, אך הוא גם ההבניה והדימוי שהוא יוצר בראשו והשימוש שהוא עושה בו לצרכיו. הטבע יכול לשנות פנים במהירות, אך פרט לתנודות עונתיות ולמעקב אחר מחזוריות מסוימת, לא כל מופעיו ניתנים לחיזוי. יש מופעים שייטיבו עם בני האדם ויש שירעו עימם. אין פלא, אם כך, שאנשים שונים תופסים את הטבע באופנים שונים, במיוחד במקרי מופעיו הבלתי צפויים.

יפן מספקת דוגמה טובה לחוסר האונים נוכח הבלתי צפוי. למבקר בארץ זו קשה שלא להתרשם ממראה הטבע הבלתי מעובד והרב-גוני שבה. הוא נפרש על פני ארכיפלג ארוך של כשלושת אלפים קילומטר מהריו המושלגים של האי הוקאידו שבקרבת סיביר בצפון ועד איי אוקינווה הטרופיים למחצה שבדרום. עם זאת, בכרכיה של יפן, שם שוכנת מרבית אוכלוסייתה, המפגש היומיומי עם הטבע מתקיים אל מול הצלחת בשעת ארוחה שגרתית ועל רקע אותות סמויים, אך תכופים, של עוצמה, כגון רעידה קלה של רעש אדמה אקראי או משב רוח חולף המרמז על בוא סופה אדירה. המזון מהווה תזכורת מתמידה לכך שהטבע הוא מקור לחיים ולצמיחה, ואילו אותות העוצמה הם רמז לכוחו לגרום לחידלון.

הברכה והקללה הטמונות בטבע מוכרות לכל בן אנוש, אך נדמה שביפן יש לקללה מקום מיוחד. עקב מיקומו הגיאוגרפי והמבנה הטופוגרפי שלו, הארכיפלג היפני סבל מאז ומתמיד מצירוף נדיר של אסונות טבע שיד האדם התקשתה לבלום: רעידות אדמה כבדות, גלי גאות (צונאמי) ההולמים בעוצמה בחופים, התפרצויות געשיות בלתי צפויות ורוחות טייפון התוקפות את האיים בכל סתיו. שלא במפתיע, הקללה הטמונה בטבע היפני יצרה תודעה עמוקה לגבי עוצמתו ההרסנית המלווה בפחד הטמיר מהבלתי צפוי שבו, מיכולתו לפגוע בשגרה היציבה לכאורה ולשנות את חיי בני המקום מקצה לקצה. אין תמה, אם כן, שקיימת שניות רבה בקשר שבין היפני לטבע שסביבו. זה מאות שנים הטבע מאפשר אמנם לרקמה האנושית להתפתח, אך לפרקים הוא מכה בה בעוצמה רבה. לאורחים לרגע בארץ זו נדמה שהחיים לצד טבע שכזה הביאו בעיקר עדנה, שניכרת באסתטיקה קיצונית רבת יופי ובחיים הרמוניים לכאורה. אולם לעדנה זו יש מחיר, שכן רק אומות מעטות ניצבות אל מול מגוון כה רחב של

אסונות שמקורם בטבע. סקר היסטורי של אסונות טבע בארכיפלג היפני מגלה שבמהלך 1,400 השנים האחרונות התחוללו בו קרוב למאה מגה-אסונות, כלומר אירועים שבהם נספו יותר מאלף איש. זה מחיר כבד מאוד שחברה אנושית החיה בצל טבע "מיטיב" שכזה יכולה לשלם.

פטליזם בשליטה

התמודדות בלתי פוסקת באיתני הטבע אינה יכולה שלא להותיר חותם עמוק בנפשה של אומה. אם יש לקולקטיב זיכרון משותף ואם התרבות צורבת בו מאפיינים התנהגותיים ושפתיים ברורים, סביר לצפות שהתמודדות מתמדת עם אסונות, כמו גם הציפייה להם, תעצב במידה מסוימת את אופן ההתנהגות והמחשבה בקרב חברי הקולקטיב כיחידים וכקבוצה. שלא במקרה, המחקר העוסק בהשפעתם של אסונות רחבי ממדים על האדם שם דגש על המחזוריות ולא על האירוע הבודד או ההתרחשות המיידית. למעשה ניתן לחלק אסונות לשישה שלבים: הראשון הוא ההקשר שלפני האסון, השני הוא האיום באסון והאזהרות שהקדימו אותו, השלישי הוא האירוע עצמו והפגיעה המיידית שלו, הרביעי הוא התגובה המיידית, החמישי הוא השיקום, והשישי הוא הלימוד בדיעבד ותגובת המניעה. כל ששת השלבים משמעותיים, ויחדיו יש להם אפקט מצטבר, לא כל שכן בשעה שמחזור אחד מסתיים בחפיפה עם התפרצותו של מחזור נוסף.

הנזק המצטבר במקרה של רצף מחזורי אסון שכאלה, הן מידי הטבע והן מידי אדם, מסתכם בעיקרו בחוויה פוסט-טראומטית מתמשכת. חוויה שכזו בולטת במיוחד במקרה היפני, למרות שלפחות בדור הנוכחי חלק ניכר מהאוכלוסייה לא חווה על בשרו ולו מגה-אסון אחד. גם בלעדי התנסות אישית באסון שכזה, רבים מתושבי יפן עומדים בהגדרות הקליניות של הפרעת דחק פוסט-טראומטית (Post-Traumatic Stress Disorder - PTSD), שכן החוויה עוברת באמצעות חשיפה עקיפה לאירוע ודרך עיסוק יומיומי בנושא, באופן מודע ובעיקר בלתי מודע. היא עוברת, למשל, מאם לילדה באמצעות חיקוי של תגובות בלתי רצוניות ודפוסי התנהגות בשעת חרום, היא זוכה להתניה על ידי תרגולי הכנה לאסון בגן הילדים ובבית הספר, והיא מתוחזקת על ידי אמצעי התקשורת והתרבות הפופולרית. רעידת האדמה שפגעה ב-1995 בעמק קנסאי (Kansai), ובמיוחד בעיר קובה (Kobe), סיפקה הזדמנות לבדוק אמפירית לא מעט מההנחות המחקריות לגבי השפעותיה של החוויה הפוסט-טראומטית בקרב אוכלוסייה שנחשפה לאסון. אחד המחקרים בחן תסמינים פוסט-טראומטיים בקרב בני שתי קבוצות גיל שונות שפוננו מאזור האסון בשתי נקודות זמן, שלושה שבועות ושמונה שבועות לאחר האירוע. חלק ניכר מהנבדקים התלונן על קשיים בשינה, דיכאון, נטייה לרוגז ורגישות יתר. אולם בשעה שבני קבוצת הקשישים הראו נטייה לירידה בתסמינים, בקרב בני קבוצת הצעירים לא חל שינוי. מחקרים נוספים לגבי אותו אירוע מצביעים על כך שקשישים וילדים צעירים נוטים במיוחד להיפגע נפשית מאסון. מתברר שכשנתיים לאחר האירוע רק כמחצית מהנשאלים חשו שחייהם חזרו לשגרה, וגם לאחר עשר שנים כרבע מהם חשו עדיין כקורבנות האסון.

אופני התגובה לאסונות טבע ביפן אינם חדשים. עוד בעבר הרחוק התעצבו בקרב היפנים תגובה סטואית למקרי משבר ודגש על שליטה עצמית. הסטואיות הייתה מהולה בפטליזם במידה כזו שהיפנולוג האמריקאי המפורסם אדווין ריישוואר כינה את התמהיל היפני "מנטליות של טייפון". אכן, ניתן למצוא בשפה היפנית ביטויים לרוב לסגנון חשיבה זה, כגון שוגנאי ושיקטגנאי (shōganai); shikataganai - "אין מה לעשות"), וניכר שהדת הבודהיסטית שימשה להם כבסיס רעיוני ולשוני. כך, למשל, רעיון הארעיות שבקיום, שלו מטיף הבודהיזם, הקל במידה מסוימת על קבלת הגורל והמוות. מעבר לסטואיות עשויה להופיע תגובה קיצונית אף יותר של אפטיות (kyōdatsu jōtai) - תשישות

נפשית), כפי שקרה עם הכניעה והכיבוש האמריקאי אחרי מלחמת העולם השנייה. יש באפטייות זו להסביר, גם אם באופן חלקי, את האופן הרגוע והצייתן שבו קיבלו היפנים את פני האויב לשעבר. אל מול הסבילות המיידית עיצבה החברה היפנית גם אופני תגובה פעילים המגיעים בשלב מאוחר יותר. אסונות לוו בדרך כלל בתהליך שיקום מהיר שלא הותיר סימנים פיזיים לאירוע. יתרה מזאת, דומה שבקרב יפנים הנפגעים מאסון לא רק שלא משתחרר הרסן החברתי, אלא להפך, הלחץ החברתי למשמעת עצמית ולנכונות להקרבה למען הכלל רק מתחזק. כך, למשל, נמצא שבקרב יפנים החיים באזורי אסון יש נטייה לצמצם בצריכת אלכוהול, בניגוד למתאם הגבוה במערב בין טראומה לצריכת אלכוהול, ולאחרונה אף להקטין את ההישענות על מדיה חברתית ולהחליפה בקשרים אנושיים מיידיים יותר.

בשל הנוכחות הארוכה של אסונות טבע והתפתחותם של דפוסי התנהגות מקובלים בזמן חרום, יהיה זה הגיוני להניח שלחשיפה הרבה ביפן לאסונות טבע ולייצוגיהם התרבותיים תהיה השפעה גם על ההתנהגות בשעת שגרה. ואמנם מחקרים השוואתיים מצביעים, לדוגמה, על רמה גבוהה מאוד של הימנעות מאי-ודאות בקרב היפנים. הראשון שהבחין בכך היה הפסיכולוג ההולנדי חירט הופשטדה (Geert Hofstede) שבמחקר בין-תרבותי זיהה בקרב מרואייניו מידה גבוהה מאוד של הימנעות מאי-ודאות. ברמה הקבוצתית הגדיר הופשטדה את התכונה הזו כסבילות של חברה לאי-ודאות ולחוסר בהירות וטען שהיא מייצגת את הנטייה של אותה חברה להתמודד עם חרדה ולצמצם אי-ודאות. בחברות בעלות רמה גבוהה של הימנעות מחרדה, כמו ביפן למשל, הופשטדה שיער שיש נטייה ליצור מערכת סבוכה של מסגרות וכללים, לצייט לחוקים ולדאוג ליציבות תעסוקתית. מחקרים נוספים הרחיבו את התמונה לגבי הימנעות מאי-ודאות ומצאו מתאם חיובי גבוה בינה לבין רמת העקה והחרדה באוכלוסייה נתונה, כולל מתאם חיובי עם שיעור התאבדות, וכן רמה גבוהה יחסית של לאומנות ושנאת זרים לצד תחושה של חוסר אונים כלפי כוחות חיצוניים.

התמונה שהופשטדה מצייר רלוונטית מאוד ליפן, אולם אין בידו הסבר לגבי מקורות התכונה. לא בהכרח המקורות זהים בכל חברה וחברה, אולם במקרה היפני, לכל הפחות, המאבק התמידי באיתני טבע בלתי צפויים עשוי לשמש כהסבר עיקרי, למרות שלא מן הנמנע שגם אסונות מעשה ידי אדם, כמו הרס התשתית העירונית בהפצצות אוויריות בלתי פוסקות, תרמו להעמקת הנטייה בעת המודרנית. אחת התוצאות של אירועים אלה הייתה מיסוד של מדיניות לביטוח בריאות ציבורי לאחר המלחמה. יחד עם זאת, לרבים מהיפנים רמת הכיסוי הביטוחי של הביטוח הלאומי אינה מצליחה לצמצם את החרדה. אין פלא, אם כן, שיש ביפן שיעור גבוה מאוד של שימוש בביטוח פרטי, כולל ביטוחים נפוצים על נזקי טבע וביטוחי חיים המכסים גם התאבדות.

ההתמודדות התכופה עם אסונות הטבע לא הסתיימה בדרך כלל בחתימה על פוליסת ביטוח יקרה. היא זכתה לביטוי עז גם בתרבות היפנית: במדיות שונות - מספרות ואמנות פלסטית ועד קולנוע, ובמגוון יצירות שתיעדו התנסות יומיומית עם חשש מאסונות טבע, ובמקרים קיצוניים גם חרדה אפוקליפטית. קיומם של ביטויים אמנותיים הנותנים הד לאסונות טבע אינו צריך להפתיע. מפתיעה העובדה שיצירות שעסקו באסונות זכו לא פעם להצלחה אמנותית ומסחרית מסחררת. יצירות אלה שיקפו את הסקרנות הרבה המלווה את הנושא, כמו גם את הרצון העז להפחית את החרדה בעטיו. התופעה הזו ניכרה ביפן המסורתית ונמשכה ביתר שאת עם ראשית המודרניזציה.

ב-1855, לדוגמה, הוצף שוק האמנות בעיר אדו (Edo), שב-1868 שונה שמה לטוקיו, בלמעלה מ-300 הדפסי עץ אנונימיים שתיארו דג חתול ענק (namazu-e - ציורי דג החתול), זמן קצר לאחר

שרעש הרסני פקד את העיר. דג החתול המפלצתי השוכן במעמקים נתפס בדת העממית כגורם בתנועותיו לרעידות האדמה, אם כי יש המפרשים את התיאור ההומוריסטי שלו בחלק מההדפסים כניסיון לצמצם במעט את החרדה של אנשי העיר.

הדחף היצירתי לעסוק באסונות טבע לא דעך גם עם תחילת המודרניזציה, ואפילו בשנים שבהן היה נדמה שהאדם זוכה לשליטה מסוימת באיתני הטבע. ב-1973 התפרסם ביפן ספר בשם "יפן שוקעת" (Nihon chinbotsu), פרי עטו של קומצו סקיו (Komatsu Sakyō). בשונה מספרי אסונות רבים, הוא לא עסק באסון מקומי, אך גם לא בעולמי. נושאו היה סופה של יפן: טביעתם של איי הבית וההכחדתה של המדינה כתוצאה מסדרה של רעשי ענק והתפרצויות געשיות. אחת השאלות שעימה התמודד הספר הייתה מה יעלה בגורלו של העם היפני הזוכה בארכת זמן לפינוי מהאיים. אל מול האפשרות של התאבדות המונית, מקבלי ההחלטות בוחרים בפתרון פחות הרואי: חלק מהאוכלוסייה מתיישב כקבוצה באפריקה, חלק נקלט כפרטים בארצות מארחות אחרות וחלק ננטש לגורלו. אמנם הספר לא היה קל לעיכול, אך הוא זכה להצלחה מסחררת. בתוך כחודשיים וחצי עברו מכירותיו את מיליון העותקים, ועוד באותה שנה הוא עובד לסרט שזכה גם הוא להצלחה בקופות. זיכרון הצלחת הסרט, ולא פחות מכך נוכחותו המתמדת של הפחד מפני אסונות, הביאו לכך שב-2006 הופק הסרט מחדש תחת אותה הכותרת. בסיוע של פלאי הטכניקה והמחשב נראו האסונות בעיבוד המחודש מציאותיים אף יותר מאשר בגרסה המוקדמת, אם כי הפעם סוף הסרט נשא בשורה חיובית: איי יפן ניצלו.

סוגה נוספת של יצירות עסקה בהשלכות של אסונות מעשה ידי אדם וחיזקה את התחושה המסורתית של שבריריות החיים. הסרט המפורסם ביותר בסוגה זו היה "גודזילה" (Godzilla) שיצא לאקרנים ב-1954, תשע שנים לאחר הטלת הפצצות האטומיות על הירושימה ונגסקי וחודשים ספורים לאחר שנשורת רדיואקטיבית מניסוי בפצצת מימן שערכו האמריקאים באי ביקיני גרמה למותו של דיג יפני ולמחאה ציבורית רחבת היקף. במרכז העלילה ניצבה מפלצת בשם גודזילה (היתוך בין גורילה ולוויתן) המתעוררת במעמקי הים בעקבות ניסוי גרעיני אמריקאי, מגיחה ממימי מפרץ טוקיו ופותחת בהרס שיטתי של הבירה. הסרט הסתיים במותה של המפלצת ובהצלחה של יפן, אולם בעקבות הצלחתו הפכה גודזילה לגיבורת סדרת סרטים ממושכת בת 27 פרקים נוספים ועם נוכחות בולטת גם בסדרות טלוויזיה, בספרי קומיקס, במשחקי וידאו ועוד. החשש מהשמדה המונית או לכל הפחות מכאוס בעקבות מגה-אסון מעשה ידי אדם ניכר גם בסרט ההנפשה פורץ הדרך "אקירה" (1988) המתאר בפסימיות קיצונית את ניאוו-טוקיו שלאחר אסון גרעיני, אם כי ניתן לזהותו בסרטים יפניים רבים נוספים, כמו גם ביצירות בתחומים אחרים.

בחיפוש אחר שליטה

אם אין עוררין לגבי ההשפעה המצטברת של אסונות הטבע על הנפש ועל דפוס ההתנהגות בחברה היפנית, נשאלת השאלה לאיזה סוג של אסון השפעה משמעותית יותר. התשובה על כך מורכבת, שכן אסונות הטבע ביפן אינם מקשה אחת. ראשית, יש הבדל גיאוגרפי ברור בהשפעות שלהם. רעידות אדמה חזקות, למשל, מתרחשות בעיקר בקרבת החוף המזרחי של האי הונשו, בעוד שהסכנה מצונאמי משמעותית רק באזורים הסמוכים ממש לחוף. הפגיעה מטייפונים מתרחשת בעיקר באזורים הסמוכים לחופי האוקיינוס השקט, פרט לאי הצפוני הוקאידו, בעוד שלהרי געש השפעה מקומית בלבד וחלק ניכר מהאיים כלל אינו חשוף להם. השיטפונות, לעומת זאת, גורמים לנזקים בעיקר בעמקים שבהם זורמים נהרות ולא בהרים.

שנית, האסונות השונים אינם מתרחשים בתדירות זהה ויש הבדל ניכר בסבירות להתרחשותם. חלקם מתרחשים מדי שנה ובעונה ידועה מראש, וחלקם עשויים להתחולל רק פעם בעשרות שנים או לעתים נדירות יותר. כך, לדוגמה, רעידת אדמה הרסנית באזור הבירה טוקיו אירעה בפעם האחרונה ב-1923, ואילו הר הגעש הרדום פוג'י, החולש עם כיפתו המושלגת על טוקיו מדרום-מערב, התפרץ בפעם האחרונה לפני יותר משלוש מאות שנה.

שלישית, העניין החשוב מכול - יש הבדל גדול במידת השליטה האנושית בסוגים השונים של אסונות הטבע, כמו גם ביכולת לצפות אותם ולהכיל את נזקיהם. מחקרים מצביעים על כך שלאופן שבו אנו מייחסים את מקור השליטה שלנו במתרחש (locus of control) יש השפעה על ההערכה העצמית שלנו, על הבריאות הכללית ועל הבריאות הנפשית בפרט. מקור השליטה יכול להיות פנימי, כלומר לאדם שליטה על מידת האסון הצפוי, או חיצוני. נמצא שאלה הנוטים למקם את השליטה מחוץ לעצמם חשים שליטה פחותה על גורלם, מתפקדים פחות טוב במקרי אסון ואף נוטים יותר לדיכאון. עם זאת, האבחנה בין מקור חיצוני לפנימי אינה מוחלטת. שני המקורות ניצבים בשני הקצוות של רצף שבו נעה תחושת השליטה במצבים שונים.

בהתאם למקור השליטה ניתן לחלק את אסונות הטבע ביפן לכמה קטגוריות: הראשונה היא אסונות המחזקים תחושה של מקור שליטה פנימי. בקטגוריה זו נמצאים פגעי טבע עונתיים וצפויים, כמו הטייפונים המגיעים בדרך כלל בספטמבר ושיטפונות של גשמי תחילת הקיץ. הכנה נאותה לקראתם עשויה למזער את הפגיעה בנפש באופן משמעותי. בקטגוריה השנייה נמצאים אסונות עם מקור שליטה לא ברור. בקטגוריה זו נמצאים פגעי טבע בלתי צפויים חלקית, אך לא מיידיים, כמו התפרצות הרי געש. גם כאן ניתן למזער את הפגיעה בנפש כמעט לחלוטין באמצעות הכנה נאותה. בקטגוריה השלישית נמצאים אסונות המחזקים תחושה של מקור שליטה חיצוני. אלה כוללים פגעי טבע בלתי צפויים ודי מיידיים, אם כי משתנים בעוצמתם, כמו רעידות אדמה וצונאמי. ניתן לעשות לא מעט הכנות להכיל אסונות אלה ולצמצם בכך את פגיעתם באופן משמעותי. עם זאת, אין בכך למנוע את פגיעתם כאשר הם מכים בעוצמה נדירה, או בשילוב עם פגעי טבע אחרים.

התגובה לאסונות השונים קשורה ליכולת לצפות אותם, כמו גם את עוצמתם. סביר להניח שאירוע בלתי צפוי ובעל עוצמה יוצאת דופן יהיה לא רק מכאיב יותר, אלא גם יוביל לתגובה הססנית וטראומטית לעומת אירוע צפוי ובעוצמה נמוכה. אך אף על פי כן ישנה תבנית תגובה דומה למגה-אסונות.

ההיסטוריון פיטר דוס מזהה חמישה שלבים המאפיינים את התגובה היפנית: האשמה, הכלה (coping), חלום, לימוד ושכחה. למרות שדוס אינו טוען ששלבים אלה ייחודיים ליפן, הוא גורס שתדירות האסונות והתיעוד הנרחב שלהם במדינה זו הופכים אותה למקום שבו קל יותר לזהות את התבנית.

אם כן, בשלב הראשון לאחר שאסון מתרחש ביפן קיימת נטייה להאשים גורמים שונים בהיווצרותו, גם אם מדובר באסון טבע. בעבר היו שתלו את הקולר ב"עונש אלוהי", ואילו בעקבות האסון בטוהוקו יצא מושל טוקיו, אישיהרה שינטרו, בהכרזה כמעט אינסטינקטיבית שהאסון היה פועל יוצא של רדיפת בצע. זמן קצר לאחר מכן מתחיל שלב ההכלה, הכולל שורה של פעולות - מאספקת מזון ועד בניית בתי מחסה. לצידה של הממשלה היפנית כיום עומדת מסורת ארוכת שנים של התמודדות קהילתית עם אסונות ויכולת מוכחת של שינוע הציבור לצורכי סיוע. בד בבד עם הנטייה להאשים, יש ביפן גם נטייה להגיב לאסונות בחלומות מנותקים מהמציאות המתמקדים בתקווה לעתיד ולעולם טובים יותר.

לבסוף מאבחן דוס את השכחה שבה נמוגים מרבית האסונות. למרות תהליך הלמידה שהתרחש בעקבותיהם, לא מעט לקחים נזנחו עד לאסון הבא. יש בתיאור התבנית לעיל קורט של חוסר אשליה באשר לאופי החוזר ונשנה של התגובה לאסונות, אולם יש בו מקום גם למידה מסוימת של אופטימיות. בחינה של אסונות טבע ואסונות מעשה ידי אדם ביפן במאה השנה האחרונות מגלה תבנית שמאפיינת את התגובה המקומית למגה-אסונות. ראשית - ציפיה לאסון גם אם המוכנות היא חלקית: היא קיימת ברמת המודעות וברמת היחיד אך לא ברמה התשתיתית. התגובה של הרשויות מוגבלת וחושפת יכולת מוגבלת לאלתור (כמו הפעלת הצבא ומתנדבים). מנגד, התגובה ויכולת העמידה של הציבור היפני בכלל והקורבנות בפרט מרשימות, ובדרך כלל מבוססות על ארגון, סדר והעדר פאניקה. צד בצד עם נטייה טבעית לשכחת אסונות העבר ניכרת גם יכולת התאוששות טובה ברמת התשתית וכן יכולת ורצון ללמוד ולהשתפר בעקבות האירוע - שסייעו ברבות השנים לצמצם את מספר הקורבנות.

ביות הטבע

בעת המודרנית עשתה המדינה היפנית מאמץ רב לרסן את איתני הטבע. הניסיון הזה ניכר עוד לפני מלחמת העולם השנייה, אך תוצאותיו החלו לשאת פירות רק משנות השישים של המאה שעברה ואילך. היה זה מאמץ יוצא דופן לא רק בהשוואה לעבר, אלא בהשוואה לכל מדינה אחרת. הוא נבע מתוך רצון לא רק למנוע את נזקיהם המידיים, אלא גם להפחית את רמת החרדה היומיומית בעטיים. בדיעבד נדמה שאת ההצלחה ניתן לתאר כחד-משמעית. בהתמדה ובשיטתיות ותוך השקעה של סכומי עתק פעלה הממשלה היפנית בכמה חזיתות במקביל והצליחה למזער את מספר האבדות ל"רמה נסבלת", הרבה מתחת לתמותה מתאונות דרכים, שלא לדבר על תמותה ממחלות לב או מסרטן.

רעידות אדמה, למשל, היו תחום חסר תקנה לכאורה, שכן עד עצם היום הזה לא נמצא פתרון יעיל להתראה מפניהן, בדרך כלל אפילו לא כמה שניות טרם האירוע. עם זאת ניכר שיפן המודרנית הצליחה לצמצם את מספר האבדות מרעידות אדמה באופן דרמטי. היה זה מאבק בכמה זירות שבמהלכו הצליחו הרשויות לפתח ואף לאכוף סטנדרטים גבוהים של בניית בתים ותשתיות, לאמן את האוכלוסייה להתנהגות זהירה במהלך רעש ולהכין את כוחות ההצלה לצמצום נזקים ככל הניתן לאחריו. בשנים אלה לא השתנו מספר האירועים ועוצמתם, אך הנזק מהם ירד באופן דרמטי, כפי שמצביעים הנתונים.

במאה השנה האחרונות גבו רעידות אדמה ביפן מעט יותר מ-150 אלף קורבנות, אולם פחות מ-7,000 מהם (כחמישה אחוזים) איבדו את חייהם במחצית השנייה של תקופה זו. הסכנה מצונאמי, שהוא תולדה של תנועה טקטונית המתרחשת בים, גם היא הצטמצמה באופן משמעותי. בתחום זה סייעו עבודות ציבוריות רחבות היקף שהגנו על החופים, יצירת מערכת התראה ארצית ומקומית, סימון של אזורי מילוט ותרגול האוכלוסייה בשימוש בהם. וכך, החל בשנות השישים פגיעתם של אסונות צונאמי בנפש וברכוש הלכה והצטמצמה ולא הגיעה לממדי מגה-אסון ולו פעם אחת.

גם הרי הגעש גבו בעבר מחיר כבד. לאורך הארכיפלג היפני יש כארבעים הרי געש פעילים (כעשירית ממספר הרי הגעש הפעילים בעולם) ועוד כמאה וחמישים הרי געש רדומים, המתפרצים לפרקים וגורמים נזק לסביבתם. אף על פי כן, להרי געש יכולה להיות השפעה הרסנית בהרבה מהתפרצות גרידא. ב-1783, לדוגמה, התפרץ הר אסמה (Asama) שבמרכז האי הונשו ופרט למותם המידי של

כ-20 אלף איש הוא גרם לעננות כבדה, לפגיעה ביבולים בשטח נרחב ולמוות המוני ברעב במשך חמש השנים שלאחר התפרצותו. מאז ראשית המאה ה-20, לעומת זאת, התפרצויות געשיות לא גרמו לאבדות כבדות. חקר הנושא סייע לזהות מתי עומדת להתפרץ תופעה געשית ובאילו מצבים התפרצותה מהווה סכנה. החלטות מוקדמות על פינוי התושבים מהאזור המועד לפורענות ותיעול הלבה לערוצים מוכנים מראש חסכו בחיי אדם ומנעו מגה-אסון געשי במאה ה-20. אין פלא, לכן, שמרבית הנספים בתקופה זו היו חוקרים והרפתקנים. עד כדי כך הצטמצם החשש מהרי הגעש, שרק מעטים שמו לב לידיעה, יומיים אחרי האסון בטוהוקו, שבהר הגעש שימודטקה (Shimodake) שבאי קיושו אירעה ההתפרצות הגעשית החזקה ביותר ביפן זה כיובל, גם היא ללא נפגעים. בדומה לכך, סערות הטייפון נתפסות היום כאירוע עונתי מטריד, אך לא הרסני. לא תמיד זה היה המצב. למעשה, גם במאה ה-20 הייתה יפן עדה לשורה של אסונות שנגרמו על ידי סופות טייפון. בשנות החמישים, לדוגמה, נפגעה יפן מסדרה של מגה-אסונות כתוצאה מטייפונים. הכבד שבהם התרחש ב-26 בספטמבר 1959 עם כ-5,100 הרוגים ונעדרים. אולם מאז ראשית שנות השישים נזקם הלך והצטמצם ולא עבר שוב את רף מאתיים ההרוגים לאירוע בודד. זה לא היה מקרי: היכולת לחזות את מהלך הסופה ולהתריע מפניה הגיעה לשלמות. רמת הבנייה באזורים מועדים שופרה והתשתיות חוזקו, כך שטייפונים אינם נתפסים עוד כסכנה קריטית. שיטפונות עונתיים, או בלתי צפויים, זכו לטיפול דומה. תכנון מדוקדק, בנייה קדחתנית של סכרים ויצירת דיפון גבוה לאורך אפיקי הנהרות הצליחו לצמצם בצורה כמעט מוחלטת את נזקם יחסית לעבר.

ההצלחה בריסון איתני הטבע לא שינתה בהכרח את החשש מפני אסון קיצוני. למעשה, תחושת הפגיעות המסורתית ביפן רק התעצמה בעת המודרנית, בין השאר משום שעתה אסונות רבים נגרמים גם מחמת גורמים אחרים. גורם ראשון היה המלחמות שיזמה יפן כמעט מדי עשור מאז סוף המאה ה-19 ואשר הגיעו לשיאן במלחמה רבתי נגד המערב החל ב-1941 (פרל הארבור). בשלהי אותה מלחמה חוותה יפן שורה חסרת תקדים של אסונות מעשה ידי אדם שהמיטו על העם היפני הרס ומוות יותר מכל אסון טבע אי פעם.

שלושה חודשים אחרי כיבוש האי סאיפן ביוני 1944 השלימה ארצות הברית את בנייתם של שדות תעופה באי והחלה בסדרה של "הפצצות אסטרטגיות" על יפן תוך שימוש במפציצים ארוכי טווח. ההתקפות האמריקאיות התמקדו ראשית במחנות צבא ובתשתיות, אך עד מהרה הן שמו להן למטרה אזורי מגורים בערים המרכזיות של יפן. הבנייה היפנית הצפופה עתירת העץ הייתה פגיעה במיוחד, ולכן פצצות התבערה הפכו לנשק עיקרי. ההפצצה הכבדה ביותר ניחתה על טוקיו בליל ה-9 במארס 1945 ומספר ההרוגים בה, כ-97 אלף אזרחים, הוא הגבוה ביותר שנפגע אי פעם באירוע חד-פעמי מנשק קונבנציונלי. פרט לטוקיו הופצצו עוד 63 ערים עם מספר דומה של נפגעים. הפגיעה בחיי אדם הגיעה לשיאה עם הטלת שתי פצצות אטום על הערים הירושימה ונגסקי, שהביאו למותם של כ-210 אלף איש ולמותם של עוד עשרות אלפים ממחלות קרינה בשנים שלאחר מכן. סך כולל מניין האזרחים היפנים ההרוגים בהפצצות אמריקאיות בשנה האחרונה למלחמה הגיע לכ-400 אלף, ונתון זה בלבד עולה על מניין כל הקורבנות מאסונות טבע בעת המודרנית. אולם אם נבחן את סך כולל הקורבנות היפנים - חיילים ואזרחים - בכל המלחמות שבהן נטלה יפן חלק בעת המודרנית נגיע, על פי הערכה זהירה, ל-2.3 מיליון איש בקירוב. זהו נתון מדהים שלעומתו מספר הקורבנות מאסונות טבע נראה זעיר. עם זאת, כל אלה הסתיימו באחת עם סיום המלחמה ב-1945, ומאז הצליחה המדינה היפנית להימנע בעקשנות ובעוז מכל מעורבות בינלאומית הקשורה בהפגנת כוח צבאי ובאלימות.

אין זה אומר, כמובן, שאסונות מעשה ידי אדם נעלמו לחלוטין. לאחר המלחמה התרחשו ביפן מספר אסונות סביבתיים כתוצאה מההתפתחות התעשייתית המואצת וכמעט חסרת המעצורים שאפיינה את המדינה באותה עת. אמנם המחלה הסביבתית הראשונה פרצה במחוז טויומה לפני כמאה שנה וידועה בשם איטאי-איטאי-ביו (itaitaibyō), אך היו אלה דווקא שנות החמישים והשישים שבלטו במגפות סביבתיות שמקורן בתיעוש מהיר ובניצול כלכלי לא מבוקר של משאבי טבע. המפורסמת ביותר מביניהן התגלתה בכפר הדייגים מינמטה שבאי קיושו. בדומה להרעלת הקדמיום שאפיינה את האירוע הקודם, הייתה זו הפעם הרעלת כספית ארוכת שנים שגרמה לנזק נוירולוגי ולמוות. ב-2001 הוכרו רשמית 2,265 נפגעים (מתוכם 1,784 מתים) והמספר עלה לכ-3,000, ועוד כ-10,000 קיבלו פיצויים.

בשנים שלאחר מכן עשתה המדינה, בעידוד ארגונים אזרחיים, מאמץ לכפות סטנדרטים קשוחים נגד זיהום וחל שיפור ניכר בתודעה לסביבה ובשמירתה עד כדי כך שמחלות סביבתיות נעלמו כמעט כליל מהנוף היפני. לפיכך, בפרספקטיבה היסטורית, קשה שלא להתרשם מההצלחה היפנית בריסון איתני הטבע ובבלימת יצריו ההרסניים של האדם. היה זה מאמץ לאומי בן עשרות שנים של בניית תשתיות שיצמצמו את מכות הטבע ובד בבד עיצוב תגובה ציבורית נאותה לפני האסון, במהלכו ולאחריו. במבחן התוצאה המאמץ הזה נשא לבסוף פרי. אך אליה וקוץ בה.

2011 - שובם של הפחדים

החל בשנות השישים המוקדמות צומצם מספר האסונות הכבדים עד כדי כך שפרט לרעידת אדמה בודדת ב-1995, האירוע רב הנפגעים הכבד ביותר בחמישים השנה שקדמו לאסון בטוהוקו היה התרסקות מטוס נוסעים ב-1985. יתרה מזאת, היכולת להתמודד עם אסונות טבע התרחשה בשעה שיפן נכנסה לתקופה של שלום ממושך, כך שגם התמותה הגבוהה ממלחמות, שכה אפיינה את יפן הקיסרית, נבלמה כליל. מדובר, אם כן, בהישג יוצא דופן שמעט מאוד מדינות זכו לו. במקביל, בתקופה קצרה זו השתנתה התפיסה לגבי הסכנה הטמונה בטבע. הציבור היפני החל להתרגל לרעיון שככלות הכול החיים בארכיפלג רדוף האסונות אינם כה מסוכנים. שינוי התפיסה היה בלתי נמנע ואולי אף מוצדק, אך אליה וקוץ בה.

כאשר התרחשה שרשרת האסונות במארס 2011 (רעידת אדמה, צונאמי ותקלה בכור בפקושימה), נדמה היה שיכולת העמידה והסיבולת המסורתיות נשחקו. שנים של אשליה שהמדע וטכנולוגיה מתקדמת מסוגלים לרסן את הטבע התפוגגו באחת. ההלם והאכזבה היו קשים הפעם במיוחד. ניתן להבין אותם גם ללא רגישות מיוחדת. האזור שנפגע ספג לא רק את רעידת האדמה החזקה ביותר שנרשמה אי פעם מבחינה סיסמית (עוצמה 9.0 בסולם ריכטר) ביפן, אלא גם את גל הצונאמי המזיק ביותר שפגע בה במאה ה-20 וכן את האסון הגרעיני הראשון בקנה מידה שכזה, ובוודאי המשמעותי ביותר שהתרחש ביפן אי פעם. לא זו בלבד שהתקיימו כאן שלושה אירועים חסרי תקדים, אלא שהייתה זו הפעם הראשונה בהיסטוריה היפנית ששלושה אירועים בסדר גודל שכזה התרחשו ברצף ובסמיכות שכזו.

מנגד ניתן לטעון שמספר הקורבנות הכולל באסון המשולש (סך הכול 18,534 נספים ונעדרים) אינו מצדיק את הדרמה שהתחוללה בציבור היפני, לא כל שכן את התגובות האפוקליפטיות ואת הציפיות לשינוי דרמטי בחברה. זאת כיוון שמספר הקורבנות הפעם מתגמד לעומת האבדות ברעש שאירע באזור קאנטו ב-1923 ובטל בשישים לעומת אסונות מעשה ידי אדם שאירעו ביפן בעת המודרנית. חישוב מהיר מגלה שסך האבדות באסון ב-2011 מהווה לא יותר משמונה אחוזים משיעור הקורבנות

באסונות טבע גדולים וכשלושה אחוזים מסך כול הקורבנות האזרחיים באסונות גדולים מכל סוג שהוא ביפן המודרנית. עם זאת, אני טוען, ההלם הציבורי לא נבע אך ורק ממספר האבדות, אלא גם מתחושת אכזבה וייאוש מחוסר האונים האנושי וממוגבלות המדע והטכנולוגיה אל מול איתני הטבע. אחרי כמה עשורים של אשליות, נדמה שהאכזבה הפעם הייתה כה עמוקה, שיש בה להסביר את הופעתם מחדש של פחדים קמאיים מחורבן מוחלט בד בבד עם חששות כבדים מקרינה גרעינית שהודחקו עד לאחרונה.